

5./11. Yüzyılda Bâtını İsmâilî Şîliğı ile Yüzleşmede Tasavvufun Rolü

✉ SALİMA FEREDJ^a

Öz: Bu çalışma, 5./11. yüzyılda Sünnî mezhebinin korunmasında ve Şî İsmâilî nüfuzunun püskürtülmesinde tasavvuf hareketinin rolünü ele almaktadır. Çalışma, tasavvufun Abbâsî iktidarı ve onun Selçuklu müttefiki tarafından Şîliğı entelektüel olarak karşı koymak için kullanılan önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Tasavvuf, kendi içinden bir reform hareketine maruz kalmış ve bu hareket tasavvuf çevresi dışında gerçekleşen çeşitli entelektüel ve bilimsel faaliyetlerle aynı döneme denk gelmiştir. Bu çerçevede tasavvuf, Kur'an, Sünnet ve şeriata dayalı otantik Sünnî kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Bu faaliyetlerin amacı, 9. ve 10. yüzyıllarda tasavvufa sızmaya başlayan İsmailî bâtinî fikirlerin yarattığı kirlilikten tasavvufu arındırmaktır. Sûfiler, fıkıh, dini ilkeler ve kelam gibi çeşitli dini alanlardaki bilimsel birikiminden istifade etmiştir. Ancak 5./11. yüzyılda Vezir Nizâmülmülk (öl. 485/1092) Selçuk'un iktidarı altındaki Şafî Eş'arî sûfiler Sünnî projeye hizmet etmede diğerlerinden daha etkili olmuşlardır..

Anahtar Kelimeler: Sünnî tasavvuf, tasavvuf, Şîler, Bâtiniler, İsmâilîler, Selçuklular.

^a Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Programı
feredjsalima8@gmail.com

The Role of Sufism in Confronting Esoteric Ismaili Shiism in the 5th/11th Century

Abstract: The article discusses the role of the Sufi movement in protecting the Sunni doctrine and repelling internal Shiite Ismaili penetration during the 5th/11th century AD. The research indicates that Sufism was a significant tool used by the Abbâsîd authority and its Seljuk ally to confront Shiism intellectually. Sufism underwent a reform movement from within, which coincided with various intellectual and scientific activities outside the circle of Sufism. This involved linking Sufism with authentic Sunni concepts based on the Qur'an, Sunnah, and Islamic law. The goal was to purify it from the impurities of Ismaili esoteric ideas that began infiltrating Sufism in the 9th and 10th centuries. The Sufis benefited from their scientific knowledge in various religious fields, such as jurisprudence, religious principles, and theology. However, in the 5th/11th century, the Shafi'i Ash'ari Sufis, under the authority of Vizier Nizam al-Malik al-Seljuk, were more effective than others in serving the Sunni project.

Keywords: Sunni sufism, sufism, Shiites, Esotericists, Ismailis, Seljuks.

Giriş

5./11. yüzyıl, İslam dünyasında bu dönemden önceki siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir dizi önemli dönüşüme tanıklık etmiştir. Bu bağlamda Fâtımî Devleti, 909- 296 yılında Şîî İsmâilî bir güç olarak ortaya çıkmış ve Sünnî Abbâsî Halifeliği için rekabetçi bir güç haline gelmiştir. Dini boyutların yanı sıra çeşitli siyasi, askeri ve ekonomik düzeylerde de önemli bir etkisi olmuştur. 4./10.yüzyılda Sünnî mezhebinin etkisi ve yayılması büyük bir düşüş yaşamış, Mekke ve Medine gibi önemli merkezlerin yanı sıra 4./10. yüzyılda Buveyhî Şîîlerinin kontrolüne geçen Bağdat bile bu durumdan etkilenmiştir. Abbâsî Halifeliği'nin içine düştüğü bu zayıf durum, Selçuklu Devleti gibi yeni ortaya çıkan güçlere başvurmasına da zemin hazırlamıştır. Selçuklu Devleti 1037- 429 yılında kurulmuş ve 5./11. yüzyıl boyunca önemli bir genişlemeye tanık olmuştur. Irak, Şâm ve Anadolu'nun yanı sıra İran, Afganistan ve doğuda Kaşgar'a kadar Orta Asya'yı hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Bu süreç Selçuklu Devleti için stratejik bir öneme sahip olup, birçok bölge üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmıştır.

447/1055 yılında Bağdat'a girişlerinden itibaren Selçuklular, Abbâsî Halifeliğini koruma ve Şîî akını karşısında Sünnî mezhebini yeniden tesis etme görevini üstlenmişlerdir. Bu amaca ulaşmak amacıyla, Sünnî mezheplere mensup çeşitli İslami hareketleri ve İşrakî tasavvuf hareketlerini kullanmak da dâhil olmak üzere, mümkün olan çeşitli yöntem ve araçlara başvurmuşlardır.

Bu çalışmada, tasavvufun siyasi ve mezhepçi Şîî hareketine karşı koyma çabaları üzerinde durulmaktadır. Bu İslami hareketin Selçuklular tarafından Selçuklu devleti ve Abbâsî halifeliği projesini gerçekleştirmek adına nasıl kullanıldığı incelenmektedir. Ayrıca bu İslami hareketin, Sünnî mezhebinin toplumsal yapıdaki siyasi ve mezhepsel konumunu yeniden tesis etmek amacıyla siyasi kullanım stratejilerine odaklanılmaktadır.

1. Selçuklu İktidarının Tasavvufa Olan İlgisi

El-Mütevekkil-Alellâh (öl.847/861) döneminden itibaren

Mu'tezile tarafından temsil edilen aklî hareketin bertaraf edilmesindeki başarıdan ve Sünnîlerin, özellikle de Hanbelîlerin önemli konularına geri dönmelerinden sonra, ilmî ve sosyal arenada Sünnî ve felsefî eğilimlerinin çeşitliliğiyle birlikte tasavvufî düşüncenin etkisi olgusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun nedeni, sûfîlerin halka diğer dini gruplardan daha yakın olmalarıdır. Bağdat'taki bu etkinin başlangıcı, aralarında Ebu Ma'rûf-i Kerhî'nin (öl.200/815) de bulunduğu ilk mutasavvıfların ortaya çıkışıyla gerçekleşmiştir. Bazı kaynaklara göre İslam'ı benimsemeden önce bir Hıristiyan'dı ve İslam'ı benimsediğini o kadar olumlu bir şekilde gösterdi ki İmam Ahmed b. Hanbel'in (öl.241/855) hayranlığını kazanmıştı.¹ Ma'rûf, Bağdat'ta halk arasında davetlerini kabul etmesiyle tanınmış olup, olumlu etkisi hakkında hikâyeler yayılmış ve hatta mezarı başında yağmur duasına çıkılmıştır².

Sûfîlerin sosyal çevrelerde elde ettikleri şöhretin ve siyasi görüşler üzerindeki etkilerinin Abbâsîler için bir endişe kaynağı olduğu konusunda da herhangi bir tereddüt yoktur. Abbâsî halifelerinin sûfîlerin konularıyla ilgili endişeleri kısmen bazı sûfîlerin Alevi Şîî hareketlere yönelmesinden kaynaklanmıştır³. Bu korkular, bazı sûfîlerin Abbâsî davetinin ortaya çıkmasına neden olan Ehl-i Beyt hareketinin başlatılmasına tanıklık eden Horasan'daki Farslarla olan bağları nedeniyle artmaktadır.⁴ Muhalif siyasi faali-

¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Shuaib el-Arnaout, (beyrüt: müasesü'r-Risâle, 1985), 9/340; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, (Kahera: Matba'atü' Sünneti'l-Muhammediyye,1952), 1/382.

² Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsen Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 5/332.

³ Bu konuda İbnü'n-nedîm, el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc'tan rivayetle kendisinin şiiiliği krallara, sûfî mezheplerini ise halka gösterdiğini belirtmiştir. Bu, sultaların sufilere çarpıtmak ve onların fikirlerinin ve şöhretlerinin toplum arasında yayılması tehlikesini azaltmak için kullandıkları yanlışlardan biri olarak kabul edilmektedir, bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, (Beyrüt: Beyrüt: Dâru'l-Ma'ârif, 1997), 263.

⁴ Bunlar arasında Horasan bölgesindeki Tüster şehriden Sehl b. Abdillâh Tüsterî'nin (öl.283/896) adı geçmektedir. Şehirden Basra ve diğer bölgelere gitmesinin sebebi ise cin ve şeytanlarla konuştuğunu iddia etmesiydi. Her ne kadar Zehabî onu alimlerin şeyhi olarak tanımlasa da bu durum insanlarda hoşnutsuzluğa neden olmuştur, bk. Zehabî, *Siyer*,13/330.

yetler, halifelerin sûfleri hapis veya idam yoluyla cezalandırmaları için de önemli bir gerekçedir. Örneğin Mütevekkil-Alellâh (öl. 247/861) döneminde, 256-870 yılında bazı sûflerin muhalif siyasi faaliyetleri nedeniyle ağır bir musibete maruz bırakılmaları bu bağlamda zikredilmektedir. Bu bağlamda musibete maruz kalan sûflerin başında “Seyyidü’t-tâife” olarak anılan Ebü’l-Kâsım Cüneyd (öl. 297/909) yer almıştır. Halkın anlamakta zorlandığı karmaşık tasavvufi yaklaşımı, onu çeşitli ülkelerden tartışmak için toplanan fakihler gibi ilmiye sınıfının bile hedefi haline getirmiştir⁵. Bu zorluklar nedeniyle, güvendiği öğrencileri dışında tasavvuf alanında konuşmamıştır. Bu bağlamda evinin kapılarını kapattıktan ve anahtarları bacağına altına koyduktan sonra şöyle ifade etmekteydi: *İnsanlar Allah’ın evliyalarını ve özel kullarını inkâr etsinler ve onları küfür ve sapkınlıkla suçlasınlar ister misiniz?*⁶ Cüneyd’den sonra, şahsiyeti İslam tarihinde pek çok tartışmaya konu olan ve /921309 yılında feci bir şekilde katledilen öğrencisi Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922) ortaya çıkmıştır. Hallâc’a yöneltilen suçlamalar arasında zındıklık ve dinden sapmanın yanı sıra Karâmîta hareketiyle ilişkisi de bulunmuştur⁷.

4./10. yüzyılda Abbâsî Halifeliği ve Sünnî mezhebi, Şîîliğin, Mısır, Hicaz ve Şâm’ı ele geçiren Fâtımîlerin etkisine ek olarak, Büveyhîlerin yönetimi altında sıkıntı yaşayan Bağdat’taki halifelik merkezi de dâhil olmak üzere İslam dünyasının çoğunu kontrol altına almasıyla en ağır musibetten geçtikleri bir dönem yaşamıştır. Bu nedenle 4./10. yüzyılı Şîî dönemi olarak nitelendirmek garip bir yorum teşkil etmez⁸. Bu bağlamda, Sünnî mezhebinin gözden düşmesi ve Şîîliğin hâkimiyeti ışığında, sûfler bu zor şartlar altında kendilerine bir zemin bulmuşlardır. Sünnî dünyadaki kötü siyasi durumdaki gelişmelere bağlı olarak tasavvuf, 3./9. yüzyıldan 4./10. yüzyıla kadar uzanan ikinci aşamasına geçmiştir. Bu aşama-

⁵ Takıyyüddîn ibn Teymiyye, *el-İstığâtâ fil-Râd ‘Ala el-Bakrı*, thk. Abdullah b. Dûjeyn es-Suhâyli, (Riyad: Mâktâbâtu Dâru’l- mînâhîj, 1426), 419.

⁶ Abdülvehhâb eş-Şa’Rânî, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*. (kahire: Tâb ‘at Mısır), 73.

⁷ Louis. Massignon, *Âlemü’l-Hallâc*, Çeviri. Mustafa Mustafa, (Beyrut: Dâr Kudmus, 2004), 195.

⁸ Heinz Halm, *eş-Şîa*, Çeviri. Mahmud Kabibu, (Bağdat: Şeriketu’l- ‘verâk, 2011), 92.

nın en dikkat çekici özelliklerinden biri, "Sufizm" olarak bilinen organize bir hareket haline gelen bireysel uygulamalardan kolektif uygulamalara geçiştir⁹.

Selçuklu sultanları ve vezirleri, tasavvufa ve sûfliğe gösterdikleri büyük ilgi neticesinde Selçuklu devleti döneminde sufiliğin itibarı artmıştır. Bu ilgi, sultanların sûfi âlimleri sık sık ziyaret etmelerinde, bu şeyhlere büyük saygı göstermelerinde ve onların nasihatlerinden istifade etmelerinde açıkça görülebilir. Bu bağlamda, İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913) Sultan Tuğrul bey'in (öl. 455/1063) Hemedan'daki sûfilerden biri olan ve şehrin en meşhur üç sufisinden biri olan Baba Tâhir-i uryân'ı (öl. 447/1055(ziyaret ettiği merasimi bir örnek olarak göstermektedir.¹⁰ Sultan, sûfilerin yaşadığı dağa ulaştığında onlara yürüyerek gitmeyi tercih ettiğinden, bu ziyaret sûfilerin şahsına büyük bir hürmetle işaretlenmiştir. Baba Tâhir-i uryân'ın verdiği nasihatleri dinlerken onların tavsiyelerini almak üzere büyük bir ilgi duymuştur. Sultan'a verdiği tavsiyelerin başında insanlar arasında adaleti tesis etmesi yer almaktaydı ve sultan bu tavsiyeyi sıcak bir şekilde karşılamıştı. Sultan, takdir ve saygısının bir göstergesi olarak, savaş patlak verdiğinde bir sürahi başı hediye etmiş, o da bunu çıkarıp parmağına takmıştı.¹¹

Sultan Alp Arslan ve oğlu Sultan Melikşah döneminde tasavvuf, vezir Nizamülmülk (öl.485/1092) sayesinde genişlemeye ve kontrol altına alınmaya tanık olmuştur. Vezir Nizamülmülk, Sünnî mezhebine olan büyük sevgisi, Şafiî fıkhına ve Eş'ârî mezhebine olan güçlü bağlılığı ile öne çıkmaktaydı.¹² Bununla birlikte, tasavvufi görüşlere ve sufizme de ilgi duyuyordu ve hatta bazı rivayetlere göre bir sufi idi.¹³ Tasavvufa yönelik bu eğilim, onun tanınmış sufi Ebû saîd-i ebû'l-hayr'ın (öl.440/1049) meclisine katılmasıyla

⁹ Afaf Misbah Belek, " at'Tasavvuf'l-'islamî ", *mejelatü küliyetü et'Terbiya*, mejelatü küliyetü et'Terbiya, Cemi'atü ez'Zeviye , 24, (2019),199.

¹⁰ Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, Çeviri ve thk, İbrahim Emin Şurabi, (Kahera: meclisü'l- Âla Li-s'Sâkâfa, 2005), 160-161.

¹¹ Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, 160-161.

¹² Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, (Kahire: Dâru Hâjr,1413), 4/312.

¹³ Nizâmî-i Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, Çeviri. Abdülvehhâb Azzâm, Yahyâ el-Haşşâb, (Kahire: Matba'atü' lejnetü Li-at'Talif ve et'Tarjamatı ve an 'Naşir ,1949), 83; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/128.

doğrulanmaktadır.¹⁴ Vezir Nizamülmülk siyasi ve dini karar alma süreçlerinde çok akıllıca hareket etmiştir ve tasavvufu siyasi alana dâhil etmenin öneminin tamamen farkındadır. Meclisi, fakihleri ve mutasavvıfları bir araya getiren hayat dolu bir meclis olup, tasavvufa yönelik cömertlikle karakterize edilirdi.¹⁵ Kendisine bunun sebebi sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "*Bazı emirlerin hizmetindeyken bir sufi bana gelip şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: Hizmeti sana fayda sağlayacak olanlara hizmet et ve yarın köpekler tarafından yenecek olanlarla ilgilenme.*"¹⁶ Bu sözler olağanüstü bir siyasi zekâyı yansıtmaktadır. Vezir, hedeflerine ulaşmanın kendisine fayda sağlayacak gruplarla iş birliği yapmayı gerektirdiğini anlamış ve sûfilerin insanların kalplerine daha yakın olduğunu fark etmiştir. Böylelikle onlara olan takdirini dile getirmiş ve onları iktidar ile halk arasındaki dengeyi sağlamak için bir araç olarak görmüştür. Bu bağlamda vezir, tasavvufu Şafîi ve Eş'ârî mezheplerini yaymak gibi belirli dini akımlara yönlendirmek için dikkatle çalışmaktaydı. Buna ek içtihat farklılıklarının krizlere ve çekişmelere yol açabileceğinin tamamen farkındaydı ve bu nedenle Şafîi ve Eş'ârî mezheplerini teşvik ederek bu gerilimleri akıllıca sakinleştirme yoluna gitmiştir. Vezir Nizâmülmülk, tasavvufun siyasi ve dini hedeflerine ulaşmak üzere bir araç olarak kullanılabileceğinin farkındaydı ve zekâsını kullanarak bu eğilimi kamu hizmetine yönlendirerek dengeli ve istikrarlı bir dini ve siyasi toplum inşa edilmesine katkıda bulunmuştur.

Vezir Nizamülmülk ve Selçuklular büyük hedefleri Sünnî mezhebinin itibarını yeniden tesis etmek ve batını Şîi nüfuzuna karşı koymaktı. Zira tasavvuf bu projenin önemli bir parçasını oluşturuyor, devletin planlarıyla özdeşleşerek ve bunları uygulayarak bu projeye ulaşmak için elden gelen her türlü çabayı gösteriyorlardı.

¹⁴ İbnü'l-İmâd Ebü'l-Felâh Abdülhay, *Şezerâtü'z-zehab*, thk.Abdülkâdir El-Arnaût, (Dimeşk: Dâr İbni Kesir, 1996), 5/ 374.

¹⁵ Ebü Muhammed Afifüddîn Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halil el-Mansûr, (Beyrüt: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiye,1997), 3/104.

¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/128,129.

2. Nizâmiyye Medreselerinde Öğretmenlik

Kuruluşu kendisine atfedilen vezir Nizamülmülk'e bağlı olan medreseler, Sünnî projenin güçlendirilmesine yönelik yayılma boyutuna önemli katkı sağlayan entelektüel oluşumların başında gelmektedir. Şîiler ve Sünnîler arasındaki mezhepsel çatışma, çatışmanın yoğunluğunun önemli bir bileşeni olarak görülmekte ve mezhepsel yayılma savaşları iki grup arasındaki bu yoğunluğun tırmanmasında önemli bir rol oynamaktadır. İslam dünyasında yeni medreselerin kurulması, birçok tarihinin de teyit ettiği gibi, benzersiz bir fikir değildir. Aksine ister bağımsız ister farklı hükümetlere bağlı olsun, benzer nitelikteki diğer birçok kurum tarafından öncelenmiştir. Bu bağlamda ilk medrese. 459 -1067 yılında Bağdat'ta inşa edilmiş,¹⁷ bunu Nişabûr, Herat, İsfahan, Merv, Amed, Taberistan, Musûl gibi şehirlerdeki diğer medreseler takip etmiştir¹⁸.

Bazı görüşlere göre, Nizâmiyye Medreseleri diğerlerinden ayrıran şey, eğitim alanında yeni organizasyon yöntemlerini takip etmeleri olabilir. Bunu da hem öğretmenlere hem de talebelere maaş tahsis ederek göstermişlerdir.¹⁹ Ancak bu görüş, içinde bir tür yanlılığı barındırsa da bu medreselerin kuruluş nedenine ve diğer medreselerle birlikte bunlara olan ilgiye yönelik olduğu ve bunun da Sünnî mezheplerin kendi aralarındaki yoğun rekabet sisteminden kaynaklandığı düşünülmektedir.²⁰ Bu durum aynı zamanda Şîilerin İsmâîlî da'veti çeşitli bölgelere yaymaya yönelik devam eden çabalarına da ek olarak ortaya çıkmaktadır. Devam

¹⁷ Sübkî, *Tabakât*, 4/314; Nâcî Ma'Rûf, *Neş'etü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslam*, (Kahe-
ra: Matbâ'atu Ezher,1966), 8.

¹⁸ Sübkî, *Tabakât*,4/313; Zehebî, *Siyer* 19/ 94, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Attâ, Muhammed Abdülkadir, Attâ, Mustafa Abdül-
kadir, (Beyrüt: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiye,1992), 16/102.

¹⁹ Sübkî, *Tabakât*, 4/314, Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*,
Çeviri. Bakkar yüsûf, (Beyrüt;Dâru'l- Men'ehîl ,2007), 22.

²⁰ Kaynaklar, bu tür sistemleri okullara getiren ilk kişinin Bakan Nizamülmülk olmadığını belirtmiştir. Zira Bu alanda tüm İslam dünyasını kapsayan önemli deneyimler kaydedildi, Bkz, Yâkût El-Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, (Beyrut: Dâr Sâder, 1985),1/418; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*,3/168, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/ 100.

eden rekabet bağlamında, Şîiler başta Ezher ve yanlışlıkla "Beytü'l Hikme" olarak da bilinen "Dârül-ilim" olmak üzere başlıca bilim merkezlerini inşa etmek için hiçbir çabadan kaçınmamıştır. Bu kurumlar ve diğerleri, İsmâîlî da'vetini yayma çabalarını yoğunlaştırarak üzer büyük çaba sarf etmiş ve bunu, İsmâîlî ilimlerini yönlendirmede ve yayılmalarına katkıda bulunmada ileri yöntemler geliştirmenin yanı sıra ücretsiz eğitimin sağlanmasını temin ederek gerçekleştirmiştir²¹.

Nizâmülmülk de Sünnî mezhebinin özel karakterini göz önünde bulundurarak aynı politikaları benimsemiştir. İbn Cübeyr'in (öl. 614/1217) rivayetine göre, bu amaca ulaşmak için medreselerin inşasına ve hizmetlerine sürekli önem vermiş, bu medreseler muhteşem saraylar haline gelene kadar bu uğurda çok para harcamıştır²². Ayrıca bu medreseler, farklı ülke ve bölgelerden yetenekli talebeleri çekmenin yanı sıra, çeşitli alanlarda önde gelen âlimler ve sûfiler için de bir cazibe merkezi olmuştur. Örneğin, sadece Bağdat medresesinde yaklaşık 6.000 talebe bulunurken, Nişabur medresesindeki Ebü'l-Meâlî Cüveynî (öl. 478/1085) Meclisi'nin talebe sayısı günde 300'e ulaşmaktaydı²³.

Nizâmülmülk Sûfî tarikatının bir müridi olması nedeniyle, devlet projesini uygulamak amacıyla en önde gelen, en ikna edici ve en hazırlıklı sûfî âlimleri cezbetmeye gayret etmiştir. Bu bağlamda 5. yüzyıl, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr Mîhenî (öl.477/1084),²⁴ Herrevî, Hâce Abdullah (öl.481/1088),²⁵ Hüveycirî, Osmân b. Ebî Alî

²¹ Ferhad Daftary, *El-Menâhij ve-La'râf At'teklidiya Fil'islam*, thk. Farhad Daftary, Çeviri. Nâsır Mirza, (Beyrut: Dâru-es' Sâkî, 2004), 159.

²² Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *er-Rihle*, (Beyrut: Mektebetü'l -Hilal,1964),183.

²³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 200; Zebîhullah Safâ, Zebîhullah, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, (Tahran: İntişârat Firdevs, 1358), 1/ 235.

²⁴ Merv'de fıkıh öğrenimi görüp daha sonra dini ilimler okumak üzere Serahs'a gitmiştir. Daha sonra fıkıh ve dini ilimlerle uğraşarak tasavvufun üst düzey şeyhlerinden biri oluncaya kadar tasavvufla ilgilenmiştir. En öne çıkan kitaplarından biri "*Esrârü't-tevhîd*"dır. Tasavvuf şiiiri fikrini yaratmıştır. Tasavvufun Sünni doktrinle ilişkilendirilmesinde Kuşeyrî ve ondan sonra Gazzâlî'nin yolunu açmıştır. Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri'ye eşlik eden oğlu Ebu'l-Muzaffer el- Mîhenî de ondan sonra meşhur oldu, bk. Sirâcüddîn İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, thk. Şariba Nour ed-Din, (Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1994), 272.

²⁵ Herat şehrinde doğmuştur. Selçuklu Sultanı Alparslan ve oğlu Melikşâh 'ın çağ-

el-Cüllâbî (öl.465 / 1073 yılında öldü),²⁶ Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî (öl.807/1113)²⁷ gibi önemli şahsiyetler göze çarpmaktadır. Nizami medreselerde ders vermesi kabul edilen sûfî şahsiyetlere gelince, bu seçim yetkinlik ve bilgi edinmede geniş fayda gibi çeşitli kriterlere bağlı olmuştur. Buna göre, öğretmenin genellikle sûfî ekolüne mensup olmasının yanı sıra, Şafîî mezhebine göre fıkıh ve Eş'ârî mezhebine göre akide gibi çeşitli dini alanlarda yetkin olması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca dil bilimlerine ve edebiyata da vakıf olmalıdır²⁸.

Âlimlerin şöhreti, Bağdat medresesinde ders vermek üzere ilk çağrılanlar arasında yer alan Ebu İshak eş-Şirazi gibi, öğretmenlerin seçiminde de etkili bir faktördür. İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258), Bağdat medresesinin kuruluşunun 459/1067 yılında Ebu İshak eş-Şirâzî'nin (ö. 476/1083) girişimiyle gerçekleştiğini belirtmektedir²⁹. Ayrıca, aynı durum Ebu'l-Kasîm el-Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) oğlu Abdurrahîm b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl.514/1120) için de geçerlidir ve el-Kuşeyrî tasavvuf üzerine ünlü risalesini yazmıştır. Bu âlimlerin göz ardı edilemeyecek ilmi yetkinliklerine rağmen, Sünnî

---

daşıdır. Vezir Nizâmülmülk ile iyi bir ilişkisi vardı ve bu da ona *en-Nesâih* kitabını hediye etmesini sağlamıştır. Bu kitap ona verilen tavsiyelerden oluşmaktadır. *Zem-mü'l-kelâm ve Menâzilü's-sâ'irîn* gibi kitapları bulunmaktadır. Dini ve edebi ilimler okuyup hadis ezberlemiştir. Arapça ve Farsça şiir divanları bulunmaktadır. Zehebî, *seyer*,18/ 503, 518; İsaâd AbdulHadi Kandil, *Fünûn Eş'Şîr El-ferisî*, (Beyrut: Dâru'l-Endülüs,1981), 171.

²⁶ 4./10. yüzyılın sonlarında Gazne civarındaki Hüveycer bölgesinde doğdu. Daha sonra Horasan'a gidip Ebü'l-Kasîm el-Kuşeyrî gibi birçok sufiyle tanışmıştır. En önemli kitaplarından biri de *Keşfü'l-Mâhcûb* dur. Bu kitap en eski Farsça kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî, *et-Tarihü's-siyasî ve'l-fikrî li'l-mezhebi's-sunniyyi fi'lme Çırkı'l-Ğslamiyyi mine'l-karnî'l-hamis hatta sukûti Bağdâd* , (Mısır: Dâru'l – vefâ, 1998), 58; Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî Hüveycirî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İsaad, Kandil, Bedavî Âmin, (İskenderiye: Mektebetül- iskenderiye, 1974), 7-9.

²⁷ 448/1056 yılında Kudüs'te doğdu. Hayatının büyük bir kısmını Selçuklu merkezlerinden Hamadan'da geçirdi. Daha sonra ömrünün son döneminde 507/1113 yılındaki vefatına kadar Bağdat'ta yaşadı. Aynı alandaki diğer kitapların yanı sıra *Safvetü't Tasavvuf* kitabının da yazarıdır. Tasavvuf dışındaki ilgi alanları ise tasavvufu bağlantılandırmaya çalıştığı hadis ilmiydi, İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 316-318.

²⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 22.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*,16/102.

...mezhebini savunmada babalarının sahip olduğu şöret, onların yönlendirilmesinde etkili olmuştur³⁰. İbnü's-Şîrâzî eğitiminde Sünnî mezhebe bağlılık ve Eş'arî usûlüne bağlılık konusunda babasının izinden gitmiştir. Bu bağlamda bazı kaynaklarda Hanbeliler ile Eş'arîler arasında çıkan çekişmenin ayrıntıları yer almaktadır ve Ebu Nasir Abdurrahim el- Kuşeyrî de bu çekişmenin taraflarından biridir³¹.

Ebü'l-Meâlî Cüveynî 'ye de (öl. 478/1085) nizami medreselerde ders verme vazifesi verilmiş ve kendisi bu akademik bağlamda öne çıkmıştır. Cüveynî, Mekke ve Medine arasında gidip geldiği Hicaz'da sürekli bulunması nedeniyle " İmâmü'l-Haremeyn" lakabını alacak kadar sınırlarını aşan yaygın bir üne kavuşmuştur. Bu süre zarfında Medine'deki Mescid-i Nebevî 'de ve Mekke'deki Mescid-i Haram'da eğitim dersleri vermiştir. Bu unvan, kitaplarda, eserlerde ve tüm bilimsel alanlarda bu unvanla anıldığı için onunla yakından bağlantılı hale gelmiştir³². Cüveynî'nin şahsiyeti tasavvufa olan bağlılığıyla da bilinir ve tasavvufi konulardaki derinliğiyle öne çıkan talebesi Ebû Hâmid el- Gazzâlî 'yi (ö. 505/1111) yakından takip etmiştir. Gazzâlî, kendisini tasavvufi meselelere adamayı tercih etme ve nizami medreselerde öğretmenlik görevini terk etme noktasına ulaşmış ve bu bağlamda "Hüccetü'l-İslam" olarak tanınmıştır.

3. Şîlilere Karşı Entelektüel Çabaları

5./11. yüzyıl Sünnî mezhebinin konumunun 4. yüzyıldan önceki döneme geri getirilmesi için hayati bir mücadele dönemini temsil etmektedir. Halifelik ve Selçuklu Devleti'nin iktidarıyla temsil edilen Sünnî siyasi güçlerin karşılaştığı kaldığı önemli bir

³⁰Sünnî Mezhebi savunması, Hanbelilerin ve Selçuklu Sultanı'nın veziri Amîdül-mülk Kündürî'nin Veziri Tuğrul Bey 'in öfkesini çekti. Daha sonra mezhebini ve özellikle Eş'ari Sünnî alimleri savunan *Şikâyetü Ehlî's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-mihne* başlıklı ünlü resaletini yazdı. Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Razik Maruf, (Beirut: Mektebetü 'l-Ma'ârifa, 2001), 10-11,19.

³¹Sübkî, *Tabakât*, 4/ 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*,16/161; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, (Beirut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1404), 315.

³²Sübkî, *Tabakât*, 5/ 165; Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire fi müllûki Mısr ve'l-Kâhire*, (Mısır: Vezâretü es'Sâkafa, 1963), 5/ 121; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/ 341; İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, 278.

meydan okuma da genel olarak Şii ilerleyişiyle, özel olarak da İsmâilî ve Batını Şii hareketlerinin varlığı idi. Bu siyasi iktidarlara düşen görev, bu hedefe ulaşmak için ister siyasi ister askeri, isterse bilimsel ve entelektüel olsun, mümkün olan tüm araç ve mekanizmaları kullanmaktı. Bu bağlamda tasavvuf, bu hedefe ulaşmak maksadıyla başvurulmuş ana araçlardan birisi idi. Tasavvufi yönelim dönemin en belirgin özelliklerinden biri olduğu için, ister fakih, ister hadisçi, ister kelimci olsun, geniş bir âlimler sınıfı ve hatta siyasi alandaki filozoflar ve düşünürler tasavvufun açık etkisinden kalmıştır. Buna göre, yüzleşme stratejisi iki tarzda kendini göstermiştir. Birincisi tasavvufun kendi içinden, ikincisi ise tasavvufun müritlerinin elde ettiği bilimsel avantajları kullanarak tasavvufun dışından yürütülmüştür.

3.1. Tasavvuf Medresesinin İçinden

Bu girişim, tasavvuf çevrelerinde batını ilim veya hakikat ilmi olarak bilinen çerçeveye içerisinde batını fikirlerin nüfuzuna karşı koymak amacıyla tasavvuf içerisinde düzeltici bir hareket oluşturma çabasına dayanmaktadır³³. Bu girişim, tasavvufu genel olarak fıkıh ve teşri'den ayırma çabalarıyla sonuçlanmıştır. Bu da 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda sûfiler tarafından gerçekleştirilmiştir. 5. yüzyılda bu girişimde yer alan isimler arasında Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî de bulunmakta olup, meşhur mektubuyla bu bağlamda kayda değer bir çaba göstermiştir. el-Harevî ve el-Gazzâlî de 5./11. yüzyılın ikinci yarısında ona iştirak etmiş, bu da İslam dünyasında geniş çapta yayılan Sünnî sufizm için bir zafer sayılmıştır. Bu hu-

---

³³ Tasavvuf etkisinin batını fikirler üzerindeki tezahürlerini açıklayan en önemli kişilerden biri İbn Haldun'dur. "Hülül" ve "Vehde" gibi pek çok İmamiye ve Rafizi fikrin tasavvufa geçtiğine inanılmaktadır. Bunlar, Ali'nin ilahlığına, ondaki ilahi özün varlığı yoluyla inanan bazı Şiilerin fikirleriyle aynıdır. Aynı durum onların "Kutub" ve "Ebdel" inançları için de geçerlidir. Bu yönüyle "İmam" ve "Nükaba" bakımından Şiilere benzemektedirler. Hasan el-Basri'nin bunu Ali'den (r.a.z) aldığı iddia ederek yün giyme konusunda da kendi yöntemlerini uyguladılar. Bunu onlardan ziyade Ali olarak öne çıkarmakta, Şiiliğe yöneldikleri ve bu yola dahil oldukları, yukarıda sayılanlardan da anlaşılan güçlü bir Şiilik kokusu vardır. İsmaililerin kitapları ile mutasavvıfların kitapları, beklenen Fatmilere ilişkin benzer konularla doluydu. Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Derviş, (Dimaşk: Dâr yâ'rub,2004), 1/ 535,543.

susta, İmam Eş'arî'nin *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı kitabında insanlarda ilahi olanın varlığına inanan sûfîleri eleştirmesinde görüldüğü üzere, 4./10.yüzyıl sûfîlerinin sapkın düşünceyle mücadele etmek için etkili çabalar sarf ettiklerini belirtmek gerekir³⁴. Eş'arî, Hulûliyye mezhebini Ali'nin şahsını yüceltmenin ötesine geçerek tanrılaştırma noktasına varan değerli ya da aşırı Şîilere atfetmektedir³⁵. Gazzâlî'nin üstadı Cüneyd de bazı sûfîlerin, Örneğin Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848) ve Hallâc-ı Mansûr'ın (öl. 309/922) eylemlerinde görülen ve Şîî bir boyut taşıyan sapkın uygulamalarını eleştirmiştir³⁶.

5./11. yüzyılda İmam Kuşeyrî daha fazla eleştiriye yönelir ve eleştirilerini çağdaş sûfîlere de yöneltmiştir. Bu eleştiri, tasavvuftaki ıslah hareketinin ruhundan kaynaklanan birkaç meseleyi ihtiva etmiştir. Bu meselelerden ilki, tasavvufu Sünnîlerin akidesine bağlamak ve bozuk inançlardan uzak durmaktır. Bu da sıfatlarda temsil (benzerlik) ve bozulmadan arınmış "tevhid" teriminin belirlenmesi ve kadim ile modern olanın ayırt edilmesiyle yapılmıştır³⁷. Bu eğilimin nedeni, İslam düşünürlerinin "Tevhid" kavramına kesin görüşleri olabilir. Zira bazılarının bu kavramın inceliklerini aşırı derecede analiz etme seviyesine ulaştığını belirtmek gerekir. Bu durum bazılarını, bir akıl yürütme biçimi oluşturan sistematik batını bir fikir olan panteizmi³⁸ düşünmeye sevk etmiştir.³⁹

Eleştiriler, Kur'ân ve Sünnet'e bağlılığın itikadi yönüyle uyum-

³⁴ Ebü'l-Hasan Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed, Muhyiddîn b. Abdilhamîd (Kahire: Mektebetü An'Nâhdatu'l- 'Misriya,1985), 1/81.

³⁵ Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn* , 1/ 66.

³⁶el cüneyd, aralarında meclislerinden kovduğu öğrencisi hallâc'ın da bulunduğu bazı çağdaşlarını " *hülûl*" doktrinine bağlılıklarından dolayı kınadı. Çünkü yaratan ile yaratılan arasındaki farkı vurguluyordu.bk. Sübkî, *Tabakât*, 2/ 267.

³⁷ Kuşeyrî, *er'Risale*, 1/19.

³⁸Tasavvuf öğretilerinde "Vahdet-i Vücûd" terimi, Allah'tan başka hiçbir varlığın olmadığı anlamına gelir. Evrende başka kimse yok. Gördüğümüz bu olaylar tek bir gerçeğin, ilahi gerçeğin tezahürlerinden başka bir şey değildir. Bu gerçekliğin, görünen evrende çok çeşitli varoluşları ve tecellileri vardır. Bu batıl inançta, onların iddiasına göre bu evren Allah'tan başka bir şey değildir. Abdulhalık Abdurrahman, *et'Tasâvuf fi Zilî el-Kitab ve Sünne*, (küveyt: Mektebetu- İbn Teymiye,1994), 69.

³⁹ Saadati Siamak, "Dirasetü Nazariyet Vahdet-i Vücûd fi Tasavvuf el-İslâmî", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4, (2019), 2097.

lu olmamakla birlikte, eski püskü cübbeler giymenin ve yaşam tarzında zühdün tercih edildiği sûfilerin dış görünüşüne de yöneltilmiştir. Bu eleştirinin özelliği, genellikle dış görünüşün ihmal edilmesi ve yıpranmış ve eski püskü kıyafetlerin benimsenmesi ile ilgilenmesi ve bunun ideolojik ilkeler ve İslami öğretilerle tutarlı olup olmadığını sorgulamasıdır⁴⁰. Aslında bu eleştirinin içeriği, dış görünüşü ihmal etme ve giyimde tevazu gösterme alışkanlığının Şîî fikrinden kaynaklandığı gerçeğine dayandırılmaktadır. Bazı eleştirmenler Şîîlerin bu yöntemi Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) Hz. Ali'ye dayanarak benimsediğine inandıkları için izlediklerini iddia etmektedir. Bu meselenin diğerleriyle değil de Hz. Ali'yle özdeşleştirilmesinde Şîîliğe dair güçlü bir izlenim ortaya çıkmakta, buradan da bu uygulamanın Şîîlikle ve bu adetlerdeki Şîî etkisiyle bağlantılı olabileceği anlaşılmaktadır⁴¹.

Ebu İsmail el-Herevî (öl. 481/1089), Hanbeli mezhebine mensup olması nedeniyle tasavvufu Sünnî mezhebine bağlılıkla karakterize edilirken, bazen Selefi tasavvuf olarak da adlandırılan ıslahçı tasavvuf akımı için de sınıflandırılmaktadır⁴². El-Herevî, tasavvufun bazı yönlerini, özellikle de Kur'an-ı Kerim'in batni yorumlarına derinlemesine dalmakla ifade edilen taassubu şiddetle reddeden isimler arasında sayılmaktadır⁴³. Bu batni yorum batni Şîîlik ve İsmâîlîlik ile ilişkili kavramların bir parçasıdır. Bu bağlamda İbn Acîbe el-Hasenî (ö. 1224/1809), el-Herevî'nin görüşünü şöyle

⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risale*, 1/93.

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/535.

⁴² Mahmud Abdülkadir, *el-felsefe as'Sufiyâ fil-islam*, (Kahire: Dâr el-fikr al-'arabî, 1967), 100.

⁴³ el-Cürcânî, "eş-Şetah"ı pervasızlık kokan bir kelime ve bilgili kişiler tarafından zorunluluktan ve kafa karışıklığından ortaya atılan bir iddia olarak tanımlamaktadır. Bu, "Ârif" in, ilahi izin olmaksızın ileri sürdüğü bir hakikat iddiasıdır. Yani mutasavvıf farkında olduğu veya olmadığı sözler söyler ve her iki durumda da bunlar doğru iddialardır. Kaynaklarda Bistâmî ve Hallac başta olmak üzere tasavvufun aşırılıklarını ifade eden pek çok söz muhafaza edilmektedir. Diğer şeylerin yanı sıra, Bâyezîd-İ Bistâmî'den rivayetle şöyle anlatmıştır: "Yılanın deri değiştirmesi gibi kendimi soydum, sonra kendime baktım ve o olduğumu gördüm." Hallac ise, "Ben hakkım, hak da benim" demiştir. Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rifât*, (Beirut: Beyrut: Dâru'l Kütüb el-İlmiye, 1983), 127; Bedevî Abdurrahman, *Şaḫāḫātü'ş-Şūfiyye, küveyt: Vekaletü'l-metbûât*, 100; Mahmud Abdülkadir, *el-felsefe as'Sufiyâ fil-islam*, 108.

dile getirmiştir: "Görünen ilim şeriat ilmidir, gizli ilim ise yöntem ve hakikat ilmidir."⁴⁴ Buradan el-Herevî'nin *Kur'an-ı Kerim*'in zahiri ve batını yorumlarıyla tam bir bütünleşme fikrini reddettiği anlaşıl-maktadır ki bu da onun özellikle hukuk bilimi ile manevi bilim arasında yaptığı ayrıma işaret etmektedir⁴⁵.

Ebu Hamid el-Gazzâlî, şekil ve içerik açısından sûfilere eleştiri yöneltirken Kuşeyrî ve el-Herevî'nin benimsediği yaklaşımdan sapmamıştır. Bu durum, Gazzâlî'nin Şafii mezhebine göre fıkıh ve Eş'arî mezhebine göre akide üzerine çalışmaya başlamasıyla birlik-te çeşitli ilimlere yönelmesinden kaynaklanmaktadır. Felsefeyi ihmal etmeden kelim ve mühaliflere cevap verme konularında da beceri kazanmıştır. Ancak, Gazzâlî müderrislik vazifesi bıraktıktan ve altı aylık bir inziva dönemine girdikten sonra, edindiği ve şö-retine ve şanına katkıda bulunan bilginin ahiret yolunda hiçbir faydası olmadığını fark etmiştir. Bu şekilde, öğretme niyetinin yalnızca Yüce Allah için olmadığını, asıl amacının ün kazanmak ve yayılmak olduğunu keşfetmiştir.⁴⁶ Bu farkındalığa dayanarak Gazzâlî, yaklaşımlarını daha doğru ve ilahi hedefe daha yakın bulduğu Yüce Allah'ı amaçlayanların, sûfilerin yolunu izlemeye kanaat getirmiştir⁴⁷. Bu da Gazzâlî'nin tasavvufa yönelişinin tesadüfi değil, babasından başlayarak şeyhlerine kadar uzanan sufi çevresinden etkilenmesinin bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Gazzâlî'nin sufi olmaya olan tam inancı, daha önce de belirtildiği gibi, bu doğru yaklaşımı gerek biçim gerekse içerik olarak yanlış kullanan kendi zamanının ve önceki tarihsel dönemin sûfilerine eleştiri yöneltmesini engellememiştir. Şekli bir bakış açısıyla Gazzâlî, yaklaşımı aracılığıyla tasavvufun sapmalarını incelemeye ve bunları düzeltmeye çalışmıştır. Tasavvufu tanım-

⁴⁴ Ahmed B. Muhammed İbn Acıbe, *İkâzû'l-himem fi şerhi'l-Hikem*, (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1983),1/195.

⁴⁵ Mahmud, Abdülkadir, *el-felsefe as' Sufiyâ fil-islam*, 108.

⁴⁶ Ebû Hâmid Gazzâlî, *Münkız Mine'd-Dalâl*, thk. Abdülhalim, Mahmud, (Mısır Dâru'l- Kütübi'l- 'Hadise, 1974), 173.

⁴⁷ Bu konuda şöyle söylüyor: *Sonra bu ilimleri bitirince kararlılıkla tasavvuf yoluna çıktım. Onların yolunun ilim ve amelle elde edildiğini öğrendim.* Gazzâlî, *Münkız Mine'd-Dalâl*, 170.

larken, hareketsizlik, bağımlılık, çalışmaktan ve para kazanmaktan kaçınma, sadakaya bel bağlama ve toplumda saygı gören sıradan insanların sömürülmesi durumlarını eleştirmiştir. Ayrıca sûfilerin rahatlık, zevk ve kendileri için yaratılan bağlardan faydalanma eğilimlerine de dikkat çekmiştir⁴⁸. Ayrıca, Kuşeyrî'ye paralel olarak, insanların sempatisini kazanmak ve daha fazla kazanım elde etmek için kılık kıyafetine dikkat etmeyen bazı sûfilerin dış görünüşlerini de eleştirmiştir⁴⁹. Gazzâlî bu davranışları, çalışma ve ibadette gayret göstermenin yanı sıra ilim ve dinde ileri olan şeyhlerden ders alarak bilgi edinmeye dayanan gerçek tasavvuf yolundan uzaklaşmalarına neden olduğu şeklinde yorumlamıştır⁵⁰.

İçerik açısından ise Gazzâlî, diğer âlimler gibi tasavvuftaki yüzeysellik, bâtni nazariyeler ve çözüm yolları gibi hususları eleştirmiş ve *Münkız Mine'd-Dalâl* adlı kitabında da belirttiği üzere⁵¹, tasavvuf geleneğinin en önemli kitaplarına vukufiyeti sayesinde bu olguların tasavvufun şartlarına dair derin bir kavrayışı yansıtan doğru bir şekilde tanımlanmasına katkıda bulunmuştur⁵². Şeriat ile tasavvufun birbirinden ayrılması, Gazzâlî'nin düzeltmeye çalıştığı en önemli noktalardan biridir. Bu bağlamda Gazzâlî, nasların zahiri ve batini şeyler şeklinde ortaya çıktığını, batini şeylerin ise sadece şeyh ve mürit tarafından açığa çıkarıldığını vurgulamıştır. Bu hususta batını bilgiyi muhafaza eden batini imamlara atıfta bulunmuştur. Ayrıca, kesinlik elde etme bahanesiyle zorunluluğu terk eden bazı sûfileri de eleştirmiştir. Dolayısıyla, onun tasavvufa tepkisi, batınîlerin ve filozofların fikirlerini kendi algıları için temel alan bazı sûfilerin sapmalarından kaynaklanmıştır ve genel olarak tasavvufu eleştirme girişimi değildir⁵³. Öte yandan, filozoflar ve bâtnîlerle yüzleşmesi, onların hatalarının doktrinlerinin kökenin-

⁴⁸ Ebû Hâmid Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1982), 2/ 250.

⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, 2/ 250.

⁵⁰ Sâlih Ahmed Eş-Şâmî, *İmâm Gazzâlî Hüccetü'l-İslâm ve Müccedidü el-Miatü el-Hamisa*, (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1993), 119.

⁵¹ Gazzâlî, *Münkız Mine'd-Dalâl*, 170-171.

⁵² Tâhâ Hâlid Muhammad Arap, "Menhâc Hüccetü'l-İslâm el- Gazzâlî Ma'a Firâkî Asrihî fi Er-râd ve Tâkvim Dirâsa Akadiye", *Mecelletü Melviye Li- Dirâsaat El- Eseriye*, Haziran, 2017, 8/ 133.

⁵³ Gazzâlî, *Münkız Mine'd-Dalâl*, 3/ 405.

de olduğu gerçeğiyle karakterize olmuştur⁵⁴.

Bu düşüncelerin bir sonucu olarak Gazzâlî, tasavvuf yolculuğunu Sünnî tasavvufun kurallarını oluşturmaya ve onu din âlimleri ve fakihler tarafından kabul edilebilir, dinin bir parçası haline getirmeye odaklanmıştır. Tasavvuf kavramında sadece Kur'an ve Sünnet ile tutarlı olanı ifade etmiş⁵⁵, felsefi akılcılığına dini formunda dayanarak nakli ilim ile akli ilmi uzlaştırmayı başarmıştır⁵⁶. Dolayısıyla Gazzâlî, dinde kendisiyle uyumlu olan şeyleri kabul etmiş ve kendisiyle uyumsuz olan şeyleri reddetmiştir⁵⁷. Gazzâlî'ye göre imanın şartı, kişinin bilginin özü olarak kabul edilen ve onun zıttı olarak bilinen hidayeti elde etmesidir. Eğer her başlangıcın bir sonu ve her görünen şeyin bir içi varsa, o zaman kişi başlangıca erişene kadar sonun farkına varamayacak ve görüne erişene kadar da içeri anlayamayacaktır⁵⁸. Buna göre, zahiri ve batını ibadete odaklanmak, sûfinin Rabbine olan inancında aradığı vahye ulaşma yoludur⁵⁹. Tasavvuf ve Şeriat ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır ve Şeriat kurallarına bağlılık *seyr-i sülûk* yolunun başlangıcıdır⁶⁰. Eğer yasayı ihlal ederse, su üzerinde yürüyor veya havada uçuyor olsa bile, o bir şeytandır⁶¹. Böylece Gazzâlî'nin koyduğu tüm kurallar, Sünnî mezhebini dışarıdan olduğu gibi tasavvuf içinde de savunmayı amaçlayan güvenli bir duvar oluşturmaktadır.

⁵⁴ eş-Şâmî, 131,132.

⁵⁵ Sami Mera, "el hareketü es'Sufiye fi el- assir es'slecuki el- evel", *Mecleet tertüs libühüs el- ilmiye*, 5, (2019),117; Ebü'lvefâ el- Genimî Et'Tefetezani, *Medhâl İlä Tâsavvuf el- İslami*, (kahera: Daru'l es' Sakafa, 1979), 152.

⁵⁶ Bu, onun felsefe ve teolojiye yönelik eleştirisinin yalnızca bir tepki, dünyevi hırsların sonucu ya da prestij ya da iktidara yönelik bir yaklaşım olmadığı anlamına gelir. Daha doğrusu gerçeğin kendisini ortaya çıkarmak ve aramaktır; bk, Arap, Menhâc Hücçetü'l-İslâm, 133.

⁵⁷ Hammadi En-Nevî, "el-Fikr As'sufi fi Felsefet Ebû Hâmid el- Gazzâlî", *Mecleet ed'dirasât El-İnsâniye ve el- İctimaiye, Camiat, vahran*, 3, (2022), 84; Dünya Süleyman, *el-Hakika fi Nazâri el-Gazzâlî*, (Mısır, Darü'l Mâ'arif,1965), 51.

⁵⁸ Ebû Hâmid Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, (Cadde: Daru'l Minhâc,2004),60.

⁵⁹ Ebû Hâmid Gazzâlî, *Minhâcü'l- âbidîn*, thk. Mustafa Mahmud Hâlavî, (Beyrut: Müessesetü er' Risâlâ, 1989), 69.

⁶⁰ Tâhâ Abdülbaki Sürur, *Gazzâlî ve tasavvuf*, (İngiltere: Müessesetü Hindavî, 2020),36.

⁶¹ Sürur, *Gazzâlî ve tasavvuf*, 37.

3.2. Tasavvuf Medresesinin Dışından

Tasavvufun, tasavvuf kapsamı dışındaki Şîî baskısıyla mücadelede katkıları, daha önce de belirtildiği gibi, tüm ilmi ve entelektüel kazanımlarını genel olarak Sünnî mezhebini savunmak için kullanmalarıyla ortaya çıkmıştır. Onların katkıları Sünnî Eş'arî akidesini ve onun fıkhî kanadı olan Şafîî mezhebini desteklemeyi amaçlamıştır. Bunun nedeni, en ünlü sûfilerin fıkıh açısından Şafîî, akide açısından ise Eş'ârî mezhebine mensup olmalarıdır. Tacüddin Sübki, Eş'arî mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasân el- Eş'ârî'nin (öl. 324/935-36) Sufi şeyhi Ebu'l-Kasım Cüneyd ile görüştüğünü ve bu görüşmenin Eş'ârî mezhebi ile tasavvuf arasında bir bağ kurulmasına yol açtığını iddia etmiştir⁶². Bu iddia, Ebu'l-Hâsen el-Eş'arî'nin hizmetkârı olan ve Zehebî'nin Sufizmin Şeyhi olarak tanımladığı Ebü'l-Hüseyn Bündâr b. el-Hüseyn eş-Şîrâzî (öl. 353/964) tasavvufunu dikkate alacak olursak doğru görünmektedir⁶³. Ayrıca zamanının en ünlü sûfilerinden Ebû Bekr Dülef b. Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şîblî (öl. 334/946) ile de bir ilişkisi olmuştur⁶⁴.

Selçukluların, özellikle vezir Nizâmülmülk döneminde Eş'arî mezhebine vermiş olduğu siyasi destek de Eş'arî tasavvufunun diğer mezheplerin, özellikle de Hanbeli mezhebinin aleyhine olacak şekilde desteklenmesine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, tasavvufun iki asır boyunca hem entelektüel⁶⁵ hem de toplumsal düzeyde bâtnî Şîî akımla mücadeledeki rolü de dikkate alınmalıdır. Bazı rivayetlere göre Bağdat'ta Hanbelîler ve Şîîler arasında birçok çekişme yaşanmıştır ve bu çekişmelerden biri de 329 /935 yılında meydana gelen çekişmedir. Bu çekişme, Bağdat'taki ahlaki yozlaşmaya karşı mücadelenin yanı sıra Şîîlere ve Şafîîlere karşı kışkırtma ile karakterize edilmiştir⁶⁶.

⁶² Muhammed bin Muhammed Er-Rajihî Eş-Şehri, *el-medaris El'aşâria, Dirasa Mukarrana*, (Mısır: Dâru'l Hüda, 2010), 287.

⁶³ Zehebî, *Siyer*, 16/108.

⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, 15/ 367.

⁶⁵ Sufî fakih Ebu İsmail El-Ensari El-Haravi'nin çabaları yukarıda tartışılmıştı.

⁶⁶ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebül Fida Abdullah el -Kâdî, (Beyrut: Dâru'l Kütüb el- İlmiye,1987), 7/ 113.

Selçuklu Devleti'nin başlangıcında, özellikle de Sultan Tuğrul bey ve veziri Amîdülmülk (öl.456/1064) döneminde Eş'arî tasavvufu, Sünnî mezhebini Sünnî çevrenin dışında savunma konusunda belirleyici bir sınavla karşı karşıya kalmıştır. Amîdülmülk, aralarında İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî, Ebû İshak Şîrâzî, ve Nişabur'daki Sufiliğin başı olan Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî'nin de bulunduğu Nişabur'daki en önde gelen Eş'arî âlimlerinin karşılaştığı zorlu sınavın arkasındaki isim olmuştur. Bu mihne (445- 455 /1053- 1063) yılları arasında beş yıl sürmüştür. Bu tecrübe âlimler için çok zor olmuş, örneğin Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî önce Bağdat'a, ardından da dört yılını geçirdiği Mekke'ye göç etmek zorunda kalmıştır⁶⁷. Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî 'ye gelince, onun kaderi daha acımasızdı, çünkü Amîdülmülk emriyle bir çok Eş'arî ve Sufi âlimle birlikte hapse atılmıştır. Maruz kaldığı adaletsizliğin bir sonucu olarak, *Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-mihne* adlı ünlü mektubunu kaleme almıştır⁶⁸.

Selçuklu devletin kuruluş sürecinin hemen başında meydana gelen fitnenin ardındaki gerçek nedenler konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Bazı tarihçiler ve araştırmacılar bu fitnenin asıl nedeninin siyasi olduğu kadar⁶⁹ mezhepsel olmadığını öne sürerken, bazıları da fitnenin mezhepsel yönüne vurgu yaparak Sultan Tuğrul bey ve veziri Amîdülmülk'ün Mu'tezili mezhebine mensup olmalarına ve Eş'arîler hakkındaki tutumlarına bağlamaktadır. Bunlar arasında İbnü'l-Cevzî, Sultan Tuğrul Bey'i, kendisine sunulan bazı Eş'arî görüşlerini beğenmediği için vezirine atıfta bulunmadan doğrudan sorumlu tutmuştur. Ancak, özellikle İbnü'l-Cevzî 'nin Eş'arî karşıtı olarak kabul edilen Hanbeli mezhebine olan eğilimi göz önüne alındığında, bu görüş ihtiyatla karşılanmalıdır⁷⁰. Buna ek olarak, İbnü'l-Cevzî bu görüşleri Sultan'a iletirken dayandığı kaynaktan bahsetmemiştir, bu da bu anlatımın doğru-

⁶⁷ Muhammed ez-Zuhayli, *el-İmâm el-Cüveynî*, (Dimaşk: Dâru'l- kalem, 1992), 67.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/ 340.

⁶⁹ Sübkî, *Tabakât*, 3/ 391-393; Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-fikrî*, 112; Ahmet Ocak, *Selçukların dini siyaseti*, (stanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 93; Sübkî, *Tabakât*, 3/ 391-393.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/340; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5/ 54.

luğu hakkında bazı soru işaretleri doğurmaktadır.

İkinci eğilim ise, fitnenin tüm sorumluluğunu taşıyan vezir Amidülmülk'ün mezhepsel bir eğilim, siyasi hırs ve vezir olarak konumunu korumaya yönelik büyük bir arzu ile hareket ettiğine yöneliktir. Genellikle Hanefi veya Mu'tezili Rafizi olma eğiliminde olan mezhepsel bağlılığı ile Maverâünnahir bölgesinde hakim grup olan Eş'arîlere karşı düşmanca bir politika benimseme eğilimi arasında birçok açıklama bulunmaktadır. Sultan'ın veziri Amîdülmülk Kazvîni, Sübkî ve İbn Asâkir'in⁷¹ itizalı ve Şîi mezhebine geçtiğini gösteren rivayetler de vardır. Bu görüşlere sahip olanların Eş'arî mezhebine yönelik önyargıları göz önünde bulundurulduğunda, bu görüşlerin ihtiyatla ele alınması gerektiği unutulmamalıdır. Bununla birlikte, bu görüşler Eş'arîler ile Sultan'ın veziri arasındaki çatışmaya dair açıklamalar sunmaktadır. Zira çatışmalar iki spesifik mezhep arasındadır. Bu bağlamda Kuşeyrî'nin yazdığı Şikâyetü Ehli's-Sünne başlıklı mektubun, Eş'arî mezhebini sapkınlara karşı savunma ve Mu'tezile ile inançları için diğer mezheplerden yardım isteyenleri reddetme niteliği taşıdığı açıktır. Bu bağlamda şöyle bir ifade geçmektedir: "*Onlar Ebu'l-Hasan el- Eş'arî'ye, Allah'ın kudreti, ilmi, hayatı, işitmesi, görmesi, yüzü ve eli gibi yüce sıfatlarının ve kaderinin sabit olduğunu ve Kur'an'ın O'nun yaratılmasını kelâmı olduğunu söylemesi dışında kızmamışlardır.*"⁷²

Sultan Tuğrul Bey ve veziri Amîdülmülk döneminde yaşanan musibetlerin sona ermesinin ardından Eş'arî tasavvufunun çabaları daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Selçukluların Şafîi mezhebi ve Eş'arî mezhebini desteklediği düşünülen yeni yönelimi ışığında, Sünnî çevrenin içinde ya da dışındaki çeşitli hareketlere karşı Eş'arî tasavvufunun önemi artmıştır. İçeride Şafîi, Eş'arî ve Hanbelî mezhepleri arasında rekabet artmıştır. Selçuklu iktidarı Şafîi ve Eş'arî mezheplerini desteklemeyi stratejisinin bir parçası olarak görmüş, bu da bu iki mezhebe mensup ve Sünnî projeyi

⁷¹ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, *Âşârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, (Beyrüt: Dâr Sâder); 474, Sübkî, *Tabakât*, 3/ 390.

⁷² Sübkî, *Tabakât*, 3/ 405.

destekleyen talebe gruplarının mezun olmasına yol açmıştır⁷³. Dışarıdan ise çabalar Fâtımî Şîî hâkimiyetini azaltmaya ve batını hareketlerle mücadele etmeye yönelikti. Bu proje âlimler ve Selçuklu iktidarı için bir öncelikti ve Sultan'ın veziri Nizâmülmülk bu planı uygulamak ve Sünnî projeyi benimseyecek talebeler yetiştirmek için çok çaba sarf etmekteydi.

Medrese inşa etmek, âlimleri ve sûfleri cezbetmek ve talebeleri nitelikli hale getirmek, ancak Şîî tehdidini siyasi ve entelektüel düzeyde azaltma projesiyle ilgili alanlarda yazarlık hareketini güçlendirerek tam anlamıyla gerçekleştirilebilir. Siyasi ve idari sistemler ve sultani hükümlerle ilgili eserler yazarak Selçuklu iktidarından büyük ilgi görmüştür. Vezir Nizâmülmülk bu alanda yazdığı *Siyâsetnâme* adlı eseri en önemli örneklerden biri olarak kabul edilir. Bu eser, dini konulardan siyasi meselelere kadar çeşitli konuları ele alan elli bölümden oluşmaktadır. Ayrıca İsmâîlîlik, Batnîlik ve Mülka ve İslam'a tehdit oluşturan çeşitli nefret dolu mezheplerin yozlaşması gibi konulara da değinilmiştir⁷⁴.

Dolayısıyla 5./ 11. yüzyılda bu bağlamda somut katkılarda bulunan pek çok isim ortaya çıkmıştır. Örneğin Ebu'l-Ma'ali el-Cüveynî, *Ğıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem* adlı dönüm noktası niteliğindeki eserini kaleme almıştır. Bu eser, özellikle imametle ilgili bir dizi farklı mevzuatı bir araya getirdiğinden, hükümet ve idareyi yönetirken başvurulacak bir rehber olarak Vezir Nizâmülmülk'e sunulmuştur⁷⁵. Yazarın bu eseri oluşturmaktaki amacının, Sünnî Mezhebinin korunması görevini fakihlere ve din âlimlerine emanet ederek siyasi yönetimdeki yeteneklerini kanıtlayan Selçukluların iktidarının meşruiyetini teyit etmek olduğu açıkça ortadadır⁷⁶. Bu hedefe pratikte, Sünnî mezhebinin itibarını yeniden tesis etmek amacıyla, fakihlerin öncülüğünde âlimleri bir araya getirerek ve

⁷³ Akab Yusuf Juma "el-Mederisü'l-Henbeliye Fi Bağdat ve Ataruha Fil-Fıkr Ed'dini İbana'l-Asr Es'selcuki", Editeur, Demirci, Mustafa, II. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Sempozyumu Entelektüel Hayat, Ekim, Konya, 4/ 362.

⁷⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 277.

⁷⁵ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Ğıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Abdul Azim ed-Dîb Abdul Azim, (Katar: Mektebetü İmâmü'l-'Haremeyn, 1401), 12.

⁷⁶ Cüveynî, *Ğıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, 380.

onlara siyasi ve mezhepsel projenin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol vererek ulaşılmıştır.

Bu bağlamda yazar Ebu'l-Ma'ali el- Cüveynî'nin, Şîh Büveyhîler sarayında büyük öneme sahip çağdaş bir yazar olan Mâverdî'nin (öl. 450/1058) de eleştirmeni olduğunu belirtmek gerekir. Büveyhîler, hahalifelik ile aralarındaki siyasi müzakerelerde onun görüşlerine dayanmış ve daha karmaşık meselelerin çözümünde onun görüşlerine başvurmuşlardır⁷⁷. İmam Cüveynî, Mâverdî'nin kitabındaki tertip ve düzeni takdir etmekle birlikte, onu gayrimüslimlerin siyasi düşüncelerinden etkilenmekle eleştirerek Kur'an, Sünnet ve icma gibi hukuki kaynaklara dayanmayı ihmal etmekle suçlamıştır⁷⁸. Bu eleştiri, Cüveynî'nin Mâverdî'ye yönelik tutumunun, âlimlerin genel siyasi meselelerdeki farklı yönelimlerinden kaynaklanan mezhepsel etkilerden arınmış olmadığını göstermektedir. Bu durum, imametın hükümlerini İslam şeriatının şura ve seçim ilkelerine dayanan hükümlerine uygun olarak açıklığa kavuşturmaya çalıştığı *el-İrşâd İlä Kavâti 'l-Edilleti fi Uşûli'l-İ'tikâd* adlı diğer kitabında imamet meselesine ilişkin tutumunda açıkça görülmektedir⁷⁹.

İmam Cüveynî'nin talebesi İmam Gazzâlî, sınırlı siyasi görüşlerine rağmen, bütüncül bir siyaset düşüncesi teorisi formüle edebilmiştir⁸⁰. Bu durum, Sultan Muhammed b. Malikşah el-Selçuğ'a hitaben yazdığı ve bu bağlamdaki tüm teorik görüşlerini kaydettiği *Nasihatü'l-Mülûk* başlıklı siyaset kitabında da görülebilir. Bu çerçevede, Gazzâlî'nin içinde yaşadığı çalkantılı siyasi koşulların etkisi, özellikle ideolojik ve siyasi çatışmaların varlığında ortaya çıkmaktadır. Sünnî siyasi fıkın hilafet konusundaki görüşleri ile Bâtını İsmâilî mezhebinin imamet konusundaki görüşleri arasında

⁷⁷ Zuhayli, *el-İmâm el-Cüveynî*, 138.

⁷⁸ Cüveynî a, *Ğıyâşü'l-ümem fi iltiyâsî'z-zulem*, 105.

⁷⁹ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *el-İrşâd İlä Kavâti 'l-Edilleti fi Uşûli'l-İ'tikâd*, thk. Musa, Muhammed Yusuf Abdülmün'im ,Abdülhamid, (Kahire: : Matba'atü'l Hânci, 1950), 410-324.

⁸⁰ Houria Tevfik (2019), *el-fıkr As'Siyasi*, (Kahire: Kahire: Mektebetü 485,7. Baskı, 2019), 277.

çelişkiler söz konusudur⁸¹. İşte İmam Gazzâlî, kendisini siyaset ve akidenin yönleri üzerinde düşünmeye zorlayan bu zorluklar karşısındaki duruşunun altını çizer ve bu durum Fedâ' ihu'l-Bâtınıyye, *Fatihâtü'l-Ulum* ve *El-İktisat fi'l-İtikad* gibi eserlerine de yansımıştır⁸². Bu nedenle İmam Gazzâlî, Sünnî İslam'ın siyasi birliğini korumayı amaçlayan ılımlı görüşler ortaya koymuştur. Gazzâlî, siyasi iktidarın, mutlak mutluluğa ulaşmak için din düzenini kurmak olan nihai hedefe ulaşmak için yalnızca bir araç olduğuna inanmaktadır⁸³. Siyasi görüşlerindeki esneklik, halife ve imam için içti-hat şartından geri adım atması ve dönemin âlimlerine başvurması gibi bazı siyasi meseleleri dönemin şartlarına uygun gerçekçi bir şekilde ele almasıyla ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, halifenin şahsında Kureyş kabilesine mensubiyet şartına bağlılığı, Kureyş mirasını İslami kimliğin önemli bir parçası olarak koruma isteğini yansıtmaktadır⁸⁴.

İmam Kuşeyrî'nin Sünnî siyaset teorisini teyit etmeye çalıştığı siyasi fikirleri de mevcut olmuştur. Bu bağlamda görüşleri *el-Fusûl fi'l-Uşûl* ve *Letâifu'l-İşârât* gibi çeşitli eserlerinde dağınık bir şekilde yer almaktadır⁸⁵. Bu eserlerinde, başta imamet meselesi ve ister zorunlu ister seçime dayalı olsun imamın atanma mekanizması olmak üzere çeşitli siyasi meseleleri gözden geçirmiştir. Tasavvufun siyasi katkıları, Selçuklu ve Abbâsî iktidarının siyasi teorileştirilmesi ve meşrulaştırılması bağlamında ortaya çıkar ve bu, akide ve teolojik yanıtlar alanlarındaki genişlemeyle aynı zamana denk gelir. Bu alan, Şîi yayılcılığı, özellikle de batını İsmâîlîlik ile mücadelede devletin ve âlimlerin oluşumu için bir temel olarak kabul edilir. Bu alana katkıda bulunan önde gelen isimler arasında *al-'aqîda an-nizâmîya fi al-arkân al-Islâmîyah* adlı devasa bir eser ka-

⁸¹ Hasan Majid el-ubaidi, "el-Fikr es'siyasi Li-el-Gazali Min hilal Kirâ'at el-Mustaşrik Irvın Rosenthal", <https://kitab.com/> Aralık, 2013.

⁸² el-Kâdî, Ahmed Arafât, *el-Fikr es'siyasi İnda'l Bâtınıyye ve Mavkıf el-Gazali Minhu*, (Kahire: alhayâtu'l-Mesriyâtu'l-Alemiyatu'l-Lil'kitab, 1993), 256.

⁸³ el-Kâdî, *el-Fikr es'Siyasi*, 256.

⁸⁴ el-Kâdî, *el-Fikr es'Siyasi*, 256.

⁸⁵ Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *Fuşûl fi'l-uşûl*, thk. Sâad Katîfa, (Kahire: Mekbetbetü et-Tevfikiya), 60,61; ve Letâ'ifu'l-İşârât, thk, Tabevî Muhammed Sâad, (Kahire: al-Hayetul'Misriya Lil-Kitab), 2/318.

leme alan İmam Cüveynî de yer almaktadır. Ardından bu eseri hükümler ve akide olmak üzere iki bölüme ayırmış ve akide bölümüne *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* başlığını vermiştir⁸⁶.

Gazzâlî'nin talebesinin batniliğe cevap verme alanındaki girişimleri en belirgin şekilde *Fedâihu'l-Bâtmiyye* ve *fezâ'ilü'l-Müstazhiriyye* adlı meşhur kitabında ortaya çıkmaktadır. Gazzâlî kitabın girişinde, kitabı yazmaktaki amacının Halife el-Müstazhir-Billâh (öl. 512/1118) tarafından verilen siyasi emirleri uygulamak için yazdığını açıklamıştır⁸⁷. Eserinde bu kitabın asıl amacının batını İsmâilî akidelerini ele almak, fikirlerinin geçersizliğini göstermek ve mensuplarının Müslümanlar arasından ayrılmasını gerekçelendirmek olduğunu belirtir⁸⁸. Bu da kitabın amacının, batını akidenin inkârı karşılığında kendi akidesini ispatlamaya çalıştığı için esasen "Tekfiri" olduğunu göstermektedir⁸⁹. Gazzâlî'nin batniliğe cevap niteliğindeki katkıları arasında *Kavâşimi'l-Bâtmiyye* ve Hamdan'ın batınisine sorduğu *el-Mesâil-i Arbâa* adlı eserin yanı sıra *El-Kasas el-Müstakim* adlı eseri de bulunmaktadır. Bu bağlamdaki çabaları arasında *el-Münkız Mine'd-Dalâl* ve *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* gibi başka kitaplar da bulunmaktadır⁹⁰.

Sonuç

Tasavvufun 5./11. yüzyılda Şîilikle mücadeledeki rolünün incelenmesine ilişkin bu çalışma sonucunda, tasavvufun her zaman İslami ve siyasi sahnede etkili hareketlerden biri olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu yüzyılda tasavvuf, en önemlisi Şîi tehdidini ortadan kaldırmak, Sünnî mezhebini yeniden diriltmek ve ilkelerine hizmet etmek olan belirtilen hedeflere ulaşmak için siyasi olarak kullanılması karşılığında, faaliyetlerini yürütmesi için kendisine

⁸⁶ bk. Muhammed Zâhîd el-Kevserî 'nin İslam Sütunları'ndaki *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* kitabının giriş kısmı, İmâmü'l-Haremeyn, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, (Kahire: el-ezheriye li-et-Turâs, 1992), 3.

⁸⁷ Ebû Hâmîd el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtmiyye*, thk. Bedevî, Abdurrahman (Mısır: Vezârâtu et-Takâfa, 1964), 3.

⁸⁸ el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtmiyye*, 149-169.

⁸⁹ Şemseddin Sehâvî, *el-Îlân Bi't-Tevbîh Li-Men Zemme Ehle't-Târîh*, (Riyad: Semî'î li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2017), 350; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellefâtü'l-Gazzâlî*, (Kuveyt: vakâlatu'l-Matbuât, 1977), 86; Sübkî, *Tabakât*, 6/266.

⁹⁰ Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtmiyye*, 3.

her türlü desteği sağlayan iktidardaki yönetimle ilişkilendirilmiştir.

Bu yüzyılda tasavvufun hizmetinde görünür bir rolü vardı ama aynı zamanda muhtemel bir siyasi düşmanla yüzleşmek için de bir araç teşkil etmekteydi. Bu durum, tasavvufun hem bilimsel hem de toplumsal düzeylerdeki bilinen etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bu dönemde sûfilerin karşılaştığı olumsuzlukların ve musibetlerin çoğu, 4. yüzyılda Cüneyd, Hallâc ve Bistâmî'de ve 5./11. yüzyılda olduğu gibi, bazen sultanların ve hükümdarların siyasi iradelerine karşı durmalarının sonucudur. Örneğin, Sultan Tuğrul Bey döneminde Nişabûr'da sûfilerin maruz kaldığı musibetin mezhepsel bir şekil aldığı düşünülse de içeriği siyasi idi. Bu bölgedeki Eş'arî Sufiliği, siyasi emellerine çeşitli yollarla ulaşmaya çalışan sultanın veziri Amîdülmülk'in meydan okumalarıyla karşılaştı. Eş'arî sûfilerin onun hırslarının önünde durması ve daha önce açıklandığı gibi Selçuklu Sultanı Tuğrul bey'den gerekli saygıyı görenlerin onlar olması bunu göstermektedir.

Ulaşılabacak ikinci sonuç, sûfilerin ister tasavvuf dairesi içinden ister dışından olsun, Şîilerle yüzleşme çabalarıyla, Sünnî hilafete ve Selçuklular gibi ona bağlı iktidarlara mutlak sadakat, onlara hizmet ve tavsiyede bulunmaya adanmışlık gibi siyasi değerlerin üretilmesine katkıda bulduklarıdır. Bilimsel bağlamda verilen örnekler bunun kanıtlarını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, batını İsmâîlî Şîilik kavramlarının şeytanlaştırılmasının kuralları oluşturulmakta ve kamuoyuna sunulmaktadır. Böylece şaşkınlık, *Fedâihu'l-Bâtıniyye* gibi sert başlıklar kullanmanın ifadasını da boşa çıkarmaktadır.

Tasavvufun Şîi akıma karşı koyma çabalarındaki başarısının özellikleri, sadece Şîi mezhebi düzeyinde değil, aynı zamanda Sünnî tasavvufun 5./11. yüzyılı takip eden yüzyıllardaki başarısında da açıkça görülmektedir. Felsefi tasavvufun 6./12. yüzyılda filozof İbn Arabi ve diğerleriyle elde ettiği uyanışa rağmen Sünnî tasavvuf tüm bilimsel ve toplumsal düzeylerde yayılmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulhalık, Abdurrahman. *et'Tasâvvuf fi Zilî el-Kitab ve Sünne*. 2. Baskı, küveyt: Mektebetu- İbn Teymiye,1994.
- Abdülkadir, Mahmud. *el-felsefe as'Sufiyâ fil-islam*. Kahire: Dâr el-fikr al-'arabî, 1967.
- Arap, Tâhâ Hâlid Muhammad. "Menhâc Hücçetü'l-İslâm el- Gazzâlî Ma'a Firâkî Asrihî fi Er'râd ve Tâkvim Dirâsa Akadiye". *Mecelletü Melviye Li- Dirâsaat el- Eseriye*, Haziran, 8, 2017.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mü'ellefâtü'l-Ğazzâlî*. Kuveyt: Vakâlatu'l-Matbûât, 1977.
- Bedevî, Abdülmecid Ebu'l-Fütuh. *et-Tarihu's-siyasî ve'l-fikrî li'l-mezhebi's-sunniyyi fi'lme Çırkı'l-Ğslamiyyi mine'l-karnî'l-hamis hatta sukûti Bağdâd*. Mısır: Dâru'l- vafâ, 1998.
- Belek, Afaf Misbah. "at'Tasavvuf'l-'islamî" *mejelatü kâliyetü et'Terbiya*. Cemi'atü ez'Zeviye, Libya, Haziran, 24, 2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Beyrut: Dâru'l Kütüb el- İlmiye,1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Ğiyâşü'l-ümem fi iltiyâşî'z-zülem*. thk. Abdul Âzîm ed-Dîb Abdul Âzîm. Katar: Mektebetü İmâmü'l- 'Haremeyn, 1401.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi uşûli'l-i'tikâd*. thk. Musa Muhammed Yusuf, Abdülmün'im Abdülhamid. Kahire: Matba'atü'l Hânci, 1950.
- Daftary, Ferhad. *el-Menâhij fe-La'râf At'teklidiya Fil'islam*. Çev. Nâsır Mirza. Beyrut: Dâru-es' Sâkî, 2004.
- el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *Tabakâtü'l-hanâbile*. thk. Muhammed Hamid el Fakî. Kahera: Matba'atü' Sünneti'l-Muhammediyye,1952.
- el-Hamevî, Yâkût .*Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Baskı, 1985.
- el-Kâdî, Ahmed Arafât. *el-Fikr es'Siyasi İnda'l Bâtmiyye ve Mâvkif el- Gazzâlî Minhü*. Kahire: alhayâtu'l-'Mesriyâtu'l-Alemiyatu'l- Lil'kitab, 1993.
- el-Ubaidi, Hasan Majid. "el-Fikr es'siyasi Li-el-Gazali Min hilal Kirâ'at el-

- Mustaşrik İrvın Rosenthal". *Kitabat*, Aralık, 2013, <https://kitabat.com/>.
- en-Nevî, Hammadi. "el-Fıkr As'sufi fı Felsefet Ebû Hâmid el- Gazzâlî". *Mecleetü Ed'dırasât el-İnsâniye ve el- İctimaiye Câmi 'at vahran*, Temmuz, 3, 2022.
- er-Rajihı, Muhammed b. Muhammed Eş-Şehri. *el-medarisu'l-Aşâriya, Dirâsa Mukârana*. Mısır: Dâru'l Hüda, 2010.
- eş' Arî, Ebü'l-Hasan. *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*. thk. Muhammed, Muhyiddîn b. Abdilhamîd. Kahire: Mektebetü An'Nâhdatu'l- 'Misriya,1985.
- eş-Şa'Rânî, Abdülvehhâb. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. Kahire: Tâb'at Mısır.1860.
- eş-Şâmî, Sâlih Ahmed. *Imâm Gazzâlî Hüccetül-İslâm ve Mücedidü el-Miatü el-Hamisa*. Dimaşk: Dâru'l- kalem, 1993.
- et'Tefetezani, *Ebü'lvefâ el- Genimî. Medhâl İlâ Tâsavvuf el- İslami*. kahera: Daru'l es' Sakafa, 1979.
- ez-Zuhayli, Muhammed. *el-İmâm el-Cüveynî*. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Bidâyetü'l-hidâye*. Cadde: Dâru'l- 'Minhâc, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-Bâtıniyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. Mısır: Vezâratu es'Sâkafa,1964.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü Ullûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1982.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Minhâcü'l- 'âbidîn*. thk. Mustafa Mahmud Hâlavî. Beyrut: Müessesetü- er'Risâlâ, 1989.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Münkız Mine'd-Dalâl*. thk. Abdülhalim Mahmud. Mısır: Dâru'l- Kütübî'l- 'Hadise,1974.
- Halm, Heinez. *eş-Şîa*. Çev. Mahmud Kabibu. Bağdat: Şeriketu'l- 'verâk, 2011.
- Hüveycirî, Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü'l-Mağcûb*. thk. İsaad Kandil, Bedavî Âmin. İskenderiye: Mektebetü'l- 'İskendriye, 1974.
- İbn Acıbe. Ahmed b. Muhammed. *İkâzû'l-himem fı şerhi'l-Hikem*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1983.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Tebyînü kezibi'l-müfterî*. Beyrut: Daru'l-'kitâbî'l- 'Arabî, 3. Baskı, 1404.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed. *er-Rihle*. Beyrut: Mektebetü'l -Hılal, 1964.

- İbn Haldûn, Abdurrahmân. *Mukaddime*. thk. Abdullah Derviş. Dimaşk: Dâr yâ'rub, 2004.
- İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsen Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. Mısır: Vezâretü es'Sâkafa, 1963.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *el-İstiğâtâ Fil-Râd 'Ala el-Bakrı*. thk. Abdullah b. Dûjeyn es-Suhâyli. Riyad: Mâktâbâtu Dâru'l- mînâhîj, 1426.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntażam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Attâ, Mustafa Abdülkadir Attâ. Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmîya, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebül Fida Abdullah el -Kâdî. Beyrut: Dâru'l Kütüb el- İlmîye, 1987.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay. *Şezerâtü'z-zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Dimaşk: Dâru İbni'l- Kesir, 1996.
- İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn. *Tabakâtü'l-evliyâ*. thk. Şâriba Nûr ed-Din. Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1994.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1997.
- İbnü'r-Râvendî, Muhammed b. Ali. *Râhatü's-şudûr*. Çev. ve thk. İbrahim Emin Şûrabî. Kahire: meclisü'l- Âla Li-s'Sâkâfa, 2005.
- Juma, Akab Yusuf. "el-Mederisü'l-Henbeliye fi Bağdat ve Ataruha fil-Fikr ed'Dini İbana'l-Asr Es'selcuki". Editeur. Demirci Mustafa, II. *Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu* Entelektüel Hayat, Ekim, Konya, 4, 2011.
- Kandil, Isaâd Abdulhadi. *Fünün Eş'Ş ür El-ferisî*. Beyrut: Dâru'l- Endülüs, 1981.
- Kazvînî, Zekerıyyâ b. Muhammed. *Âşârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-ibâd*, Beyrut: Dâru Sâder, 1987.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâle*. thk. Razik Maruf. Beyrut: Mektebetü'l Ma' rîfâ, 2001.
- Ma'Rûf, Nâcî. *Neş'etü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslam*. Kahire: Matbâ'atu

Ezher,1966.

Massignon, Louis. *Âlemü'l-Hallâc*. Çev. Mustafa Mustafa. Beyrut: Dâr Kudmus, 2004.

Mera, Sami. "El- hareketü es'Sufiye fi el- assir es'slecuki el- evel", *Mecleet tertüs li- bühüs el- ilmiye*, 5, 2019.

Nizâmülmülk, Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. Çev. Bakkar yüsüf. Beyrüt; Darû'l- Men'ehîl, 2007.

Ocak, Ahmet. *Seļçukların dîni siyaseti*, stanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.

Sehâvî, Şemseddin. *el-İ'ân Bi't-Tevbîh Li-Men Zemme Ehle't-Târîh*. Riyad Semî'î li"n-Neşri ve't-Tevzî'i. 2017.

Semerkindî, Nizâmî-i Arûzî. *Çehâr Maķâle*, Çev. Abdülvehhâb Azzâm, Yahyâ el-Haşşâb. Kahire: Matba 'atü' lejnetü Li-at'Talif ve et'Tarjamatı ve an 'Naşir, 1949.

Siamak, Saadati. "Dirasetü Nazariyet Vahdet-i Vücüd fi Tasavvuf el- İslamî". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Aralık, 4, 2019.

Sübki, Tâceddin. *Tabaķâtü'ş-Şâfi 'iyyeti'l-kübrâ*. Kahire: Dâru- Hâjr, 1413.

Süleyman, Dünya Süleyman. *el-Hakika Fi Nazârî el-Gazzâlî*. Mısır: Darü'l Mâ'arif, 1965.

Sürur, Tâhâ Abdülbaki, *el-Gazzâlî ve tasavvuf*. İngiltere: Müessesetü Hindavî, 2020.

Tâhâ, Hâlid Muhammad Arap." Menhâc Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî Ma'a Firâkî Asrihî Fi Er'râd ve Tâkvim Dirâsa Akadiye" *Mecleetü Melviye Li- Dirâsaat'il- Eseriye*, Haziran,2017 C: 4, 8/ 115-142.

Tevfik, Houria. *el-fikr As'Siyasi* . Kahire: Mektebetü 485,7. Baskı, 2019.

Yâfiî, Ebû Muhammed Affüddîn. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakẓân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. thk. Halil,el-Mansûr. Beyrüt: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiye,1997.

Zebîhullah, Safâ. *Târîh-i Edebiyyât der İrân*. Tahran: İntişârat Firdevs,1358.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*. thk. Shuaib el-Arnaout. Beyrüt: müasestü'r-Risâle, 2. Bask, 1985.

